

UNIVERSITATEA NAȚIONALĂ DE ARTE BUCUREȘTI

Domeniul fundamental: ARTE

Domeniul de doctorat: ARTE VIZUALE

Doctorat de tip: ȘTIINȚIFIC

TEZA DE DOCTORAT

**LECȚII DE PRIVIRE: Evoluția criteriilor estetice în critica de artă
din România din ultimele două decenii
ale secolului al XIX**

Coordonatori științifici:

Prof. univ. dr. Ruxandra Demetrescu

Prof. univ. dr. Constantin Aslam

Doctorand:

Emilia Cernăianu

Rezumat

Cuprins

INTRODUCERE

CAPITOLUL 1. HARTA PERIMETRULUI CERCETAT

- 1.1. Problema studiată și ipotezele de lucru
- 1.2. Metodologie și limite
- 1.3. Noutatea cercetării
- 1.4. Cercetări românești asupra criticii de artă
- 1.5. Scurtă descriere a capitolelor

CAPITOLUL 2. PUNERE ÎN CONTEXT: EUROPA ȘI ROMÂNIA LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XIX-LEA

CAPITOLUL 3. ÎNVĂȚAREA, EXPUNEREA ȘI RECEPTAREA ARTEI PLASTICE

- 3.1. Educația artistică
- 3.2. Spațiile de expunere și evenimentele artistice
- 3.3. Societățile artistice

CAPITOLUL 4. FILOSOFIA ARTEI ȘI ESTETICA

- 4.1. Începuturile gândirii estetice în Principatele române
- 4.2. Gândirea estetică după 1880

CAPITOLUL 5. VARIANTELE ESTETICII

- 5.1. Filosofia artei și Estetica
- 5.2. Estetica așezată între Filosofie și Psihologie
- 5.3. Estetica din lumea artei
- 5.4. Concluzii preliminare

CAPITOLUL 6. CRONICA ȘI CRITICA DE ARTĂ

- 6.1. Rolul formator al criticii a de artă
- 6.2. Ziare și ziariști
- 6.3. Studiile la Roma garantează calitatea
- 6.4. „O operă de artă nu merge fără o idee”
- 6.5. „Cadre și cadruri”
- 6.6. „Mare pictor neîntreg”

6.7. Lecții de pictură de la ziariști

6.8. Efuziuni lirice

6.9. Rezumat înainte de concluzii

CAPITOLUL 7. NOȚIUNI ȘI CRITERII DE APRECIERE A ARTEI

7.1. Cele patru fațete ale Formei

7.2. Sintagma bun gust sau gust estetic

7.3. Artă pentru artă

7.4. Dimensiunea socio-morală a artei

7.5. Personalitatea artistului

7.6. Asemănarea

7.7. Trăvialul disimulat

7.8. Non-finito

7.9. Desenul, culoarea, compoziția și armonia

CONCLUZII: LECȚIILE DE PRIVIRE PROPAGĂ CRITERIILE DE JUDECATĂ ESTETICĂ

Cuvinte cheie

Cronica plastică, critica de artă, experiență estetică, criteriile de judecată estetică, judecată de gust, învățământ artistic, spații de expunere, expoziții ale artiștilor în viață, societăți artistice, salonul oficial, frumosul dezinteresat, expresivitate ca intenționalitate reușită, proces de creație, determinism, artă pentru artă, artă cu tendință, vizualitatea pură, formă, formalism, artă cu idee, asemănarea cu modelul, trăvialul disimulat, non-finito, dimensiunea morală a artei, personalitatea artistului.

Rezumat

Prezenta lucrare este o cercetare asupra relației dintre textele de critică plastică și producția artistică de la sfârșitul secolului al XIX-lea din România, pornind de la premisa că aceasta este principalul factor (cu cea mai mare pondere și cel mai puternic impact) de formare a setului de criterii pentru judecarea artei plastice. În contextul discuției asupra modernității plasticii românești, modul de formare și evoluția criteriilor de judecată estetică este un aspect mai puțin cercetat. Deși sunt invocate multe din articolele de presă ale vremii, există foarte puține cercetări

punctuale asupra criticii și mai ales asupra modului în care aceasta a contribuit la stabilirea unor criterii de apreciere a artei plastice în relație cu filosofia și estetica vremii. O sondare mai profundă are menirea de a clarifica anumite cotituri evolutive, mai ales în ultima parte a secolului al XIX-lea care, pentru România, reprezintă începutul artelor plastice. Cercetarea mea a căutat să explice cum s-a format un anumit gust estetic, cu anumite criterii de apreciere, cum acestea au modelat producția de artă, cum și cât au ținut cont artiștii de gustul publicului, câtă putere au avut textele gazetarilor în influențarea atât a artiștilor cât și a publicului (inclusiv cel direct interesat cum ar fi lumea colecționarilor de artă) și în ce fel această mișcare circulară a împins arta mai departe spre ceea ce, mai târziu, în perioada interbelică, avea să fie considerată o epocă de aur a culturii românești.

Ca metodă de cercetare am folosit analiza textelor cu caracter filosofic (filosofia artei sau estetica) publicate în Europa și în România în a doua jumătate a secolului XIX, textele publicate în ziarele românești de cronică sau critică plastică. Arta și societatea sunt interdependente iar ipoteza de la care se pornește este că există o conexiune incontestabilă între societate și formele de expresie ale umanității, arta reflectând întocmai lumea în care este produsă. O caracterizare completă a plasticii românești de la sfârșitul secolului al XIX-lea ar trebui să includă și determinările reciproce pe care le exercită interacțiunile umane, tendința preluării de peste hotare a ideilor și practicilor care păreau adecvate doar în virtutea aurei pe care o iradia ideea de modernizare, capacitatea și disponibilitatea receptorilor (public larg, cunoscători, etc.) de a asimila și difuza noile tendințe artistice și, nu în ultimul rând, fluxul comunicării dintre straturile sociale, astfel încât să se poată realiza o imagine cuprinzătoare a *acelui Zeitgeist* care a permis formarea *acelui* gust estetic din *acea* epocă¹. În sociologie, *gustul estetic* este considerat a fi un model individual de preferință și de judecare a ceea ce este frumos, bun și potrivit, model condiționat de mediul socio-cultural în care s-a petrecut procesul educațional. La nivelul maselor,

¹ Dean Simonton, „Thematic fame, melodic originality, and musical zeitgeist: A biographical and trans-historical content analysis” în *Journal of Personality and Social Psychology*, 1980. El a investigat relația dintre zeitgeist ca context temporal și modul în care erau evaluate creațiile muzicale. Într-un studiu privind originalitatea muzicală a peste 15000 de teme de muzică clasică a examinat importanța zeitgeist-ului în determinarea popularității unor teme contemporane. Concluzia este că nu numai originalitatea muzicală a unei teme, ci și contextul temporal (Zeitgeist) au influențat popularitatea acesteia, de cele mai multe ori contextul având o pondere semnificativ mai mare.

fenomenul care privește *judicata de gust* este strâns legat de dinamica dintre oameni și de factorii externi care intervin în modelarea unui anumit curent de gândire, pe o anumită întindere temporală. Preferințele estetice sunt asociate cu o anumită stare socială și cu un anumit nivel educațional, astfel justificându-se faptul că diferite grupuri socio-economice tind să împărtășească aceleași alegeri estetice². Pe firul acestei rațiuni, conceptualizarea artei (filosofia artei, estetica, teoria artei, critica sau cronica artistică) este o formă de judecată estetică inseparabilă de judecata socială. Dar, analizând instanțele care produc această conceptualizare, cu toate că în centrul atenției stă același lucru, lucrarea/obiectul de artă, am constatat că ele nu conlucrează, nu se pun de acord și nu operează cu aceleași criterii de judecată. Ar fi greu de înglobat, într-un singur program de cercetare, toate aspectele sensibilității estetice din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Sintetizarea a ceea ce este greu de ordonat și scoaterea la iveală a conceptelor cheie cu care să se poată defini viziunea asupra plasticii românești și mecanismele de formare a gustului pentru artă, s-a dovedit a fi un demers îngreunat de lipsa unei arhive corespunzătoare. Una din dificultățile pe care le-am întâmpinat a fost tocmai arhiva necesară care, pentru această temă, nu dispune de suficiente documente cu adevărat relevante. Dar, pentru că ideea este valoroasă și are nevoie de un prim pas, de un prim strat pentru construirea unui eșafodaj adecvat, mi-am limitat câmpul investigației doar la relația dintre textele vremii (pe o perioadă de două decenii) și producția de artă, ca fiind unul din factorii care contribuie la formarea gustului și criteriilor de judecată estetică ale maselor și implicit la creșterea interesului pentru artele plastice.

Am stabilit, ca limitele cronologice, o perioadă de două decenii, între 1880 și 1900 (dar cercetarea mea face inevitabile referiri la perioada anterioară anului 1880 și depășește anul 1900), având în vedere următoarele argumente: 1880 a fost anul în care se pregătea proclamarea Regatului României și care, din punct de vedere artistic, intră în perioada denumită de Petre Oprea „Perioada de tranziție spre critica de artă

² Sociologul german Georg Simmel a examinat fenomenul modei și a ajuns la concluzia că este un vehicul de întărire a unității clasei sociale. Membrii claselor sociale superioare tind să fie inițiatorii unor mode la care renunță imediat după ce apare imitația. Nu este neglijabilă această explicație mai ales în ce privește gustul estetic pentru forme culturale cu acces mai restrâns, cum este cazul artelor plastice din secolul al XIX-lea. Georg Simmel, „Fashion” în *The American Journal of Sociology*, Vol. 62, No. 6, (May 1957), pp. 541-558 Sursa: <https://www.jstor.org/stable/2773129?seq=1> accesat în septembrie 2020.

(1878-1889)”³ iar anul 1900 marchează începutul unei etape care a adus cu sine schimbări semnificative, inclusiv în zona cultural-artistică, care s-a concretizat mai târziu în ceea ce generic este numită „perioada interbelică”, epocă care a beneficiat de o atenție mai sporită, de cercetări și analize mai ample precum și de un număr de concluzii edificatoare. De asemenea, ultimele două decenii reprezintă și perioada în care, în România, au apărut, pregnant pentru zona artelor plastice, cele două curente antagonice: tradițional și modern.

Cercetarea mea merge pe două paliere principale de investigație: palierul textelor de Filosofia artei și Estetică, și palierul textelor de cronică și critică plastică. Pentru a întregi descrierea contextului în care s-au aflat artiștii și cronicarii din perioada aleasă pentru studiu, am folosit note biografice, însemnări din jurnale sau corespondențe, relevante pentru conturarea impresiilor pe care aceștia le dezvăluiau la întâlnirea cu arta și cu atmosfera artistică din centrele de creație europene. Din punct de vedere diacronic, chiar dacă perioada cercetată este una relativ scurtă, evidențiază o evoluție ascendentă, în pas cu înmulțirea manifestărilor artistice și creșterea interesului publicului larg pentru arta plastică. Circumscriș domeniului mai larg al analizării relației imagine-text, am pornit de la premisa că această relație este un factor modelator al gustului estetic care determină criteriile de judecată estetică și, în consecință, influențează semnificativ evoluția artelor plastice la un moment dat. Modul de formare și evoluția criteriilor de judecată estetică sunt aspecte mai puțin cercetate, în aceasta constând noutatea cercetării mele. În timp ce pentru perioada interbelică, considerată în multe privințe un vârf al culturii românești, s-au scris mai multe lucrări de sinteză care au reunit atât textele din presă cât și scrierile cu caracter estetic, pentru perioada 1880 - 1900 am descoperit mult mai puține analize care abordează relația dintre text și imagine, respectiv dintre cronică și critica de artă, estetică, filosofia artei, eseuri și/sau inserții literare, pe de o parte și producția artistică propriu-zisă, pe de altă parte. După știința mea nu există o cercetare a criticii de artă plastică, aferentă perioadei 1880 - 1900, o analiză a criteriilor de judecată și a impactului pe care acestea au avut-o asupra gustului publicului și asupra producției artistice românești. O asemenea investigație ar putea explica unele discrepanțe dintre teorie și practică, identificate mai limpede pentru creația artistică interbelică. Sau, poate că nu este vorba despre discrepanțe ci de o încercare de corelare a fondului cu

³ Petre Oprea, *Cronicari și critici de artă plastică în presa bucureșteană din secolul al XIX-lea*, Editura Litera, București, 1980, pp. 56 - 94.

forma. Mai degrabă „sufletul românesc”, adică tendința de fond, se regăsește în subiectul, tematica ilustrată, iar formalismul estetic se poate regăsi în forma, în stilul abordat, păstrând un echilibru, un fel de „principiu al non-contradicției”. De altfel, Cisek spune: „Esența formală înseamnă deci mai curând un procedeu de strângere a expresiei, decât un fond spiritual, o ținută sufletească.”⁴ Pentru el sufletul românesc era „materia primă spirituală” în timp ce forma era doar o realizare „în plastica nouă”.

Ceea ce s-a întâmplat la sfârșitul secolului al XIX-lea în arta românească a contribuit la fulminanta evoluție din perioada interbelică, de aceea consider că perioada aleasă pentru studiu, din acest punct de vedere, scoate la lumină rolul textelor de critică de artă ca *lecții de privire* decisive pentru modul de receptare care avea să urmeze. Prin urmare, demersul meu este important deoarece vizează o problematică încadrată într-o temă de importanță majoră, modernitatea, care a fost analizată din multe perspective, mai puțin din cea a modului în care textele dedicate artei au condus la formarea unui anumit gust estetic și au determinat o anumită abordare a producției artistice. În cartea sa, *Ideii estetice în Europa și arta românească la răscruce de veac*, Amelia Pavel accentuează rolul catalizator al evenimentelor artistice ale ultimilor două decenii ale secolului al XIX-lea, strâns legate de ideile teoretice despre artă:

„Din punctul de vedere al istoriei ideilor estetice, al concepției privind rolul artei și artiștilor în societate, al istoriei sensibilității, al modurilor de a trăi, ceea ce în artă a început în 1905 sau 1908 [...] a început cu adevărat cu două decenii mai devreme, în momentul în care naturalismul și debuturile diferitelor postimpresionisme se întâlneau pe arenele culturii europene din Occident”.⁵

Alăturarea filosofiei și esteticii de literatura artistică reprezentată în acest caz de cronica și critica de artă, poate fi considerată o metodă interdisciplinară, o punte de legătură între domenii care vizează același aspect al creației umane.

În Capitolul 1 „Harta perimetrului cercetat” am prezentat ipotezele de lucru pentru problematica studiată, metodologia de lucru și constrângerile inerente unei cercetări de acest fel, am arătat care este noutate cercetării și am inventariat lucrările care au o legătură directă cu această temă și care au fost publicate până în prezent.

⁴ Idee dezvoltată de Oskar Cisek în conferința din 1 decembrie 1928 intitulată „Sufletul românesc în artele plastice”. Textul conferinței a fost publicat în 1971 în revista *Manuscriptum* II, 3 (4).

⁵ Amelia Pavel, *Ideii estetice în Europa și arta românească la răscruce de veac*, Ed. Dacia, Cluj, 1972, p. 17.

Capitolul 2, „Punere în context: Europa și România la sfârșitul secolului al XIX-lea”, deși separă imaginile celor două zone geografice, este gândit și prezentat ca un întreg. Am descris imaginea culturii românești înscrisă în imaginea culturii europene, prin „imagine” înțelegând modul în care erau percepute evenimentele culturale, în special cele din zona artelor plastice, reflectate în diferitele texte ale vremii, de la inserții literare la cronică jurnalistică mondenă. Printre multiplele caracteristici cu care a fost definit secolul al XIX-lea se numără raționalismul și pozitivismul care s-au raliat entuziasmului cu care era privit progresul tehnologic. Pentru explicarea *Zeitgeist*-ului epocii am considerat că este necesar un capitol care să accentueze motivele pentru care academismul românesc a devenit o piatră de moară, în ultimele două decenii. Obiectivul a fost să arăt modul în care ideile au circulat sincron în diferitele zone geografice în care au ajuns artiștii români și cum au fost ele receptate și valorificate într-un context atât de complex. Arta nouă, propusă de impresionismul parizian sau de secesionismul münchenez și vienez, a avut un impact asupra acestora, dar producția artistică a prezentat un decalaj, într-o bună măsură cauzat și de cronicile și criticile de artă plastică.

Capitolul 3 „Învățarea, expunerea și receptarea artei plastice în România în a doua jumătate a secolului al XIX-lea” descrie mediul oferit de învățământul artistic, spațiile de expunere, evenimentele expoziționale, și activitățile primelor societăți artistice. Înființarea Școlilor de Belle-Arte din București și Iași au marcat începutul artelor plastice ca domeniu de studiu universitar. În perioada cercetată acestea aveau deja două decenii de funcționare și se impuseseră ca nuclee de formare a artiștilor plastici români. Seria *Expozițiilor artiștilor în viață* a reprezentat un fenomen cultural foarte important, poate încă insuficient evidențiat, pentru educarea gustului artistic. În ciuda tuturor problemelor cu care s-au confruntat organizatorii, ziarele au început să anunțe publicul, apoi să scrie despre aceste expoziții, conferind evenimentelor un aer festiv, de act cultural important, menit să atragă cât mai mulți vizitatori. În interiorul breslei au apărut diverse mici grupări care apoi s-au constituit în societăți artistice, cu scopul declarat de a ieși de sub tutela greoaie și părtinitoare a academismului autohton. Toate aceste manifestări trebuie luate în considerare în conturarea unei perioade care a condus la demararea manifestărilor moderniste, desfășurate în plen după 1900.

Capitolul 4 „Filosofia artei și estetica”, este împărțit în două perioade: înainte și după 1880. Era necesar să abordez perioada de dinainte de 1880 pentru că

domeniile filosofiei și Esteticii nu-și arată roadele imediat, într-un timp foarte scurt, așa cum se întâmplă cu cronica și critica de artă. Filosofia și estetica au fost studiate de românii plecați în centre universitare europene, cu precădere ca a doua specializare sau ca subiect secundar, adiacent studiilor principale de drept sau litere. La momentul cuvenit am dat exemple de profesori care predau, în universitățile din București și Iași, mai multe discipline umaniste, printre care filosofie, filosofia artei și estetică. Ceea ce am subliniat, analizând textele acestora, a fost modul în care românii au preluat, ajustat și transmis marile idei ale epocii. Din varii motive acestea erau tranșate, trunchiate sau reinterpretate, difuzând o serie de noțiuni dificil de înțeles și de folosit în practica artistică. Este și motivul pentru care, în critica plastică, apar noțiuni din Estetică sau din Filosofia artei, folosite distorsionat, fără explicații, situate mai mult în zona prejudecăților (vezi de pildă determinismul lui Taine).

În Capitolul 5 „Variantele esteticii” am luat în discuție noțiunea „estetica” pe care am deconstruit-o și am arătat că are mai multe înțelesuri și tot atâtea utilizări. Luată ca mecanism de explicare a artei, estetica are mai multe ramuri care au crescut organic înspre direcțiile lor de utilizare și este firesc ca întregul să prezinte o poziție și ambiguă și ambivalentă, undeva între filosofie și psihologie. Pe de o parte, dacă estetica „își propune să vorbească despre ceea ce nu se poate vorbi: stări lăuntrice și emoții artistice și neartistice, strict personale, inexprimabile”⁶ atunci în câmpul investigațiilor se asociază cu psihologia. Pe de cealaltă parte, dacă estetica își propune să lămurească rostul și rolul artei atunci se apropie de filosofie. În ambele situații, căutând să acopere tot ce înseamnă artă, și anume creatorul, procesul de creație, produsele acestui proces precum și spectatorii cărora li se oferă (sau li se adresează), disciplina Estetica poate oferi chei de înțelegere, acestea fiind categoriile estetice. Dar pentru că expresiile umane sunt complexe și imprevizibile, categoriile estetice au evoluat de-a lungul timpului într-o geometrie variabilă de atribute valabile pentru orice fel de expresie, nu neapărat (sau exclusiv) artistică. Fiindcă trebuia să includă și procesul de creație, care la rândul lui este revendicat (și) de psihologie, de altfel un proces comun, natural ființei umane, Estetica s-a văzut confruntată cu o provocare: admiterea faptului că există două tabere care văd arta din două perspective diferite (nu neapărat antagoniste). Estetica, cu mult înainte să fie turnată într-o disciplină umanistă, a stabilit legături inextricabile cu principalele exponente ale limbajului

⁶ Ctin. Aslam, *Paradigme în istoria esteticii filosofice. Din Antichitate până în Renaștere*, Institutul European Iași, 2013, p. 9.

scris, poezia și literatura, cu care a format o relație de complementaritate țesând împreună imagini scrise sau scrieri ilustrative. *Ecphrasis* și *ut pictura poesis* sunt markerii acestei relații care în loc să lumineze mai mult aruncă umbre înșelătoare în jocul de-a „arăta ceea ce nu se vede”.

În capitolul 6 „Cronica și critica de artă” am adus în discuție rolul formator al criticii de artă și am trecut în revistă, succint, modul în care, în aceeași perioadă se scria, la Paris, despre arta plastică. Există multe asemănări cu critica de artă pariziană, dar la o scară redusă și fără „vârfurile” care au marcat literatura, cum a fost, de exemplu, Baudelaire. Gazetarii români erau foarte aspri atunci când criticau o lucrare de artă, de pictură sau de sculptură, motiv pentru care cele mai multe texte sunt semnate cu pseudonime. Am ales șase texte, ca studii de caz, pe care le-am prezentat pe larg, din care am extras criteriile de judecată artistică. Pe acestea le-am confruntat cu conceptele corespondente din filosofia artei și estetică, pregătind terenul pentru capitolul următor.

Capitolul 7 „Noțiuni și criterii de apreciere a artei” analizează ideile pe baza cărora se făceau anumite judecăți de valoare și criteriile de judecată care au dominat critica plastică și au contribuit la formarea gustului estetic. Am găsit două seturi, unul de noțiuni și unul de criterii pe care le-am explicat pe larg. Noțiunile cu care operau cronicarii-critici de artă sunt „arta pentru artă”, arta cu tendință (dimensiunea socio-morală a artei), personalitatea artistului și folosirea cuvântului „estetic” în sintagma *gust estetic*, travaliul disimulat și non-finito. Criteriile de judecată plastică erau asemănarea cu modelul, expresivitatea, desenul, culoarea, compoziția și armonia, ultimele patru intrând în sfera formalismului. Pentru că doctrina formalistă a propagat o serie de criterii de judecată plastică, intrinseci lucrării de artă, am făcut un scurt excurs asupra noțiunii de formă și cele patru înțelesuri, diferite, care-i sunt atribuite.

Textele critice sunt și rezervoare de date de fundal, indicatori ai percepțiilor pe care publicul larg le are și le afișează la întâlnirea cu arta plastică. Prin public larg înțeleg acea pătură (poate fi numită „de mijloc” dar nu în sens sociologic), care știe ce este un obiect de artă și manifestă un interes minim pentru cunoașterea lui. Nu includ aici cercul celor direct interesați care înseamnă artiști (producătorii de artă), teoreticieni (filosofi, scriitori) și colecționari (adesea numiți *connaisseurs*), fiecare cu interesele lui. Datele de fundal fac parte dintr-o mentalitate în care concepții și noțiuni se amestecă cu adjective și atribute (vorbe, cuvinte) în seturi de criterii de apreciere

condensate în sintagma supremă „bun gust”. Pentru că acest amestec trebuia ordonat cumva, o nevoie subînțeleasă atunci când apare întrebarea „dar de ce îți place?”, a apărut o teorie a artei care a catalogat acele atribute considerate indispensabile pentru a avea o apreciere favorabilă și le-a așezat în grile. Unele teorii prescriau doar atributele esențiale, altele au adăugat sfaturi de lucru. Toate converg în același punct: a da obiectivitate judecăților de valoare, a standardiza aprecierile. Exemple? Destule: scrisorile lui Aretino, dialogurile lui Pino, cugetările lui Dolce, templul picturii gândit de Lomazzo, detaliatul tratat de pictură al lui Zuccaro, grila de judecată a lui Roger de Piles sau critica Saloanelor (de factură epistolară) a lui Diderot.

Făcând analiza anilor 1880 - 1890, din punctul de vedere al teoreticianului care vrea să înțeleagă nu atât *cât* ci mai ales *cum* a fost modelat gustul estetic, nu am făcut altceva decât să demontez câteva texte pentru a le putea recompune într-o formulă potrivită scopului cercetării mele. Cu alte cuvinte am recompus *imaginea* judecății estetice din acei ani și, chiar dacă m-am străduit să păstrez o privire adecvată asupra epocii, în cea mai mare parte, acest lucru nu este decât o iluzie. *The period eye* nu poate exista. Oricum, cuvintele pe care le folosim sunt mult mai sărace decât universul inepuizabil și vast al artelor vizuale și poate că și acesta este unul din motivele pentru care textele sunt prea strâmbe, uneori pernicioase, în ciuda cronicarilor care se declarau (și sigur unii chiar erau) de bună credință.

Criteriile de apreciere a artei au pornit de la categoriile și principiile enunțate de filosofi, în mod particular din tratatele de estetică, fiind apoi preluate și prelucrate în textele comune de cronică sau critică de artă care apăreau în cotidienele bucureștene sau ieșene. Jurnaliștii foloseau termeni care se regăseau în estetica occidentală dar care prindeau conotații adaptate la limbajul curent, colocvial jurnalistic. De aceea, este importantă cercetarea și sublinierea ideilor și conceptelor cu care primii filosofi români au venit în țară și pe care le-au publicat în cărți, reviste sau le-au făcut cunoscute în cadrul unor prelegeri populare, conferințe universitare sau lecturi adresate unui public mai restrâns dar cu influență semnificativă în societate. Acestea au produs un ecou reverberat și distorsionat față de sursa primară, cauzele fiind diverse: uneori filosofii au preluat anumite idei care, incomplet prezentate, au fost lipsite de consința originalului, altele au fost prezentate concepte greoaie, neexplicate, din care s-au păstrat sintagme preluate cu alte înțelesuri. Pentru a identifica aceste concepte estetice metamorfozate în criterii de apreciere artistică, am luat în considerare textele acelor gânditori români care au ocupat poziții universitare

ori și-au făcut publice teoriile în diferite forme, pornind de la prezumția că este nevoie de o vizibilitate publică pentru ca ideile să ajungă la public.

Am găsit că scriitorii-critici sau jurnaliștii-cronicari au stabilit ierarhii valorice în aprecierea artelor plastice contemporane lor, încercând o aliniere la modelele europene considerate clasice dar ignorând curentele inovative și continua tendință de schimbare, de distanțare de conformismul academist. Deschiderea tinerilor artiști spre curentele moderne s-a datorat peregrinărilor lor la Paris, München sau Viena, plus călătoriile culturale prin Europa. Toate articolele erau bine intenționate, doreau promovarea artelor plastice dar nu cu orice preț ci cunoscând diferențele dintre bun și slab, dintre o lucrare reușită și un eșec amatoresc. De exemplu, Ioan Slavici a conturat o serie de criterii pe care le-a articulat într-o manieră mai limpede decât au făcut-o filosofii. Acestea sunt unitatea, armonia, originalitatea, seninătatea, obiectivitatea și adevărul estetic. Din textele lui reiese că unitate înseamnă atât finalizarea lucrării, adică opusul ideii de *non-finito*, cât și raportarea conținutului la formă, un bun exemplu de interpretare cu dublu-sens.

Cred că punerea în discuției a problemei relației imagine-text, din toate punctele de vedere nu numai din cele analizate de mine în această lucrare, are atât o finalitate teoretică, cât și una practică. Distincțiile care se pot face sunt utile teoreticienilor artelor vizuale pentru că pot conduce la exprimarea unor poziții critice într-un mod mai clar și pot recurge la abordări noi în judecarea operelor de artă. Judecățile estetice formulează aprecieri asupra produselor creației artistice care servesc la identificarea și punerea în circulație a valorilor artistice. Bächtmann își începe un articol⁷ spunând că este inevitabilă chestionarea competențelor comune care vizează atât textul cât și imaginea. Lingvistica, critica literară și filosofia limbajului sunt competențele necesare (responsabile) nu numai pentru propriile lor domenii ci și pentru o parte din zona studiilor vizuale, deoarece înțelesul unei lucrări de artă ni se deschide pe deplin numai în proximitatea textului, și prin extensie, toată înțelegerea de care dispunem în fața unei imagini se datorează cuvintelor care o însoțesc. Așa cum spune Wittgenstein: „Cuvintele pe care le numim expresii ale judecății estetice joacă un rol complicat, dar foarte bine determinat, în ceea ce numim cultura unei

⁷ Oskar Bächtmann, "Text and image: Some general problems", *Word&Image: A Journal of Verbal/Visual Enquiry*, 1988, <http://dx.doi.org/10.1080/02666286.1988.10436215> accesat în 1018.

epoci. A descrie folosirea lor sau a descrie ce se înțelege printr-un gust cultivat înseamnă a descrie o cultură.”⁸

Impactul sau influența textelor de critică sau cronică de artă din ziarele vremii asupra evoluțiilor artiștilor a fost cvasi-inexistent sau imperceptibil. De-a lungul vieții profesionale aceștia și-au schimbat preferințele tematice și tehnica dar nu în concordanță cu opiniile criticilor. Cel mai la îndemână exemplu este pictura lui Nicolae Grigorescu: bogăția nuanțelor, în tușe distincte, rămâne constantă în picturile lui chiar dacă Delavrancea și Gion îl criticau zeflemitor. Ionnescu Gion lua în răs tușele verzi de pe chipul unui copil pictat de Grigorescu, dar și autoportretul lui Obedeanu (executat la începutul anilor 1880) are mici suprafețe verzui, pe care însă gazetarul nu le amenda, pentru că, în opinia lui, Obedeanu era demn de laudă. De unde dubla măsură? Se pot face anumite presupuneri dar sunt lipsite de relevanță în această analiză. Relevant este că artistul nu a renunțat deloc la maniera sa de lucru. În timp și-a schimbat preferințele cromatice, de pildă către 1900 încep să domine tonurile de alb, dar asta nu i-a schimbat stilul ci i-a îmbogățit variantele de exprimare. Și Theodor Aman a fost criticat destul de des dar pictura sa nu a suferit modificările sugerate de ziariști. Privite în ansamblu, operele artiștilor din această perioadă nu se modifică în conformitate cu criticile jurnalistice ci se îmbogățesc în urma călătoriilor și lucrului în străinătate, cu precădere la Paris și la München. Ceea ce-i preocupa pe artiști în primul rând intră în zona formalismului: formă, culoare, compoziție. Noțiunea non-finitului este pentru artiști o tehnică de lucru în cadrul unui limbaj de expresie plastică pe care-l folosesc, în feluri diferite, indiferent de critica pe care Grigorescu o încasa de la unii ziariști. Asemănarea cu modelul, supremul argument al cronicarilor, a stârnit reacții atât din partea practicienilor cât și a unor teoreticieni care s-au străduit să definească rolul artei dincolo de o copiere exactă a naturii. Puțin câte puțin, textele care au degajat valorile estetice de cele istoriste sau ideologice au pregătit terenul pentru public, pentru deschidere către receptarea inovațiilor noului limbaj plastic pe care artiștii îl practicau deja. Textele ofereau publicului criterii de judecată. Concluziile la care am ajuns îmi confirmă, în mare parte, ipoteza relației imagine-text ca modelator principal al percepției asupra operei de artă. Bineînțeles că textul e ceva iar imaginea este altceva, sunt produse și sunt receptate în mod separat, independent fiecare și în deplină autonomie, însă ajung să fie combinate,

⁸ L. Wittgenstein, *op. cit*, p. 27.

întrepătrunse, țesute în aceeași tramă a cunoașterii și înțelegerii umane, până când devin indisolubil legate.

În concluzie, punctul meu de vedere, în ce privește formarea criteriilor estetice, este: doar într-o mică măsură, în relația imagine-text, există o corespondență modelatoare de la textul filosofic la practica artistică; relația imagine-text are efect (modelator) numai atunci când între cele două există un contact, o participare care să asigure o corespondență verificabilă; relația imagine-text nu este evidentă în absența raportării precise la imaginea vizată, textul rămânând abstract și teoretic iar imaginea continuându-și existența pe cale vizuală fără sprijin verbal; criteriile estetice se formează cu ajutorul unei relații imagine-text care funcționează ca o *lecție de privire*.

Bibliografie

Surse Primare

Autori români

- BĂRNUȚIU, Simion, *Istoria filosofiei* (vol. I și II), ediție princeps după manuscris, realizată de Ioan Chindriș, Mihai-Teodor Racovițan, Gavril Matei, coordonator Ioan Chindriș, Romania Press, București 2000
- BĂRNUȚIU, Simion, *Estetica*, ediție îngrijită de Ion Iliescu, Editura Științifică, București, 1972
- CONTA, Vasile, *Teoria fatalismului*, Editura Librăriei „Universala” Alcalay & Co., Biblioteca pentru toți, f.a. (înregistrată la Biblioteca Națională București cu anul 1914)
- CONTA, Vasile, *Opere filosofice*. Ediție revăzută și însoțită de o introducere de Nicolae Petrescu, București, Editura Cartea Românească, f.a. (introducerea lui N. Petrescu este datată 1922)
- CRAINIC, Nichifor „Estetica lui Nicolae Iorga”, *Revista Gândirea*, anul XI, nr. 6-7-8, iunie-august 1931
- IORGA, Nicolae, *Sfaturi pe întuneric: Conferințe la radio*, București, Fundația pentru literatură și artă, “Regele Carol II”, 1936
- IORGA, Nicolae, *O luptă literară*, Vol. 1-2. Ediție îngrijită de Valeriu și Sanda Râpeanu, studiu introductiv, note și comentarii de Valeriu Râpeanu. București, Editura Minerva, 1979
- LEONARDESCU, Constantin, *Principii de filosofia literaturii și a artei. Încercare de estetică literară și artistică*, Editura Tipografiei Naționale, Iași, 1898
- MAIORESCU, Titu, *Prelegeri de filosofie*, Ediție îngrijită, note, comentarii și indice de Grigore Traian Pop, Alexandru Surdu, Cuvânt înainte de Grigore Traian Pop, Scrisul Românesc, Craiova, 1980

NEGULESCU, Petre P., *Psichologia stilului. Studiu de estetică*, Editura Librăriei Carol Müller, București, 1896

NICULESCU, Remus, „Grigorescu la Fontenbleau”, SCIA, IV, 1-2, 1957, pp. 213-254

NICULESCU, Remus, „Grigorescu și primii săi critici”, SCIA, 1959, pp. 139-182

POP-FLORANTIN, Ion, *Estetica, știința filosofică despre Frumos și Arte*, Iași, Tipografia Buciumului român, 1874

PETRAȘCU, N., Ion Georgescu, București, 1931

ROSETTI, Dim., I., *Dicționarul contimporanilor*, ediția I, București, Editura Lito-Tipografiei «Populara», Pasagiul Român no. 12, 1897

Reviste și ziare din 1870 - 1910

Adevărul, Amicul artelor - Revistă ilustrată, Amicul familiei, Ateneul român, Binele public, Convorbiri literare, Convorbiri critice, Dreptatea, Epoca, Epoca literară, Flacăra, Freamătul, Gândirea, Informațiile Bucureștene, La Gazette de Roumanie, La Roumanie illustrée, Le Journal de Bucharest, Le Voix de la Roumanie, Le Pays Roumain, Literatura și Arta Română, L'Indépendance roumaine, Lumea ilustrată, Monitorul Oficial, Noua revistă română, Opiniunea națională, Portofoliul român, Poporul, Pressa, Rampa, Revista poporului, Revista Nouă, Revista Literară, Resboiul, Resboiul român, Revista Fundațiilor Regale, Românul, Sămănătorul, Telegraful român, Telegraphul, Trompeta Carpaților, Universul, Viața națională, Viața românească, Viața literară, Voința Națională.

Autori străini

RICHARDSON, Jonathan, *Two Discourses: I. An Essay on the Whole Art of Criticism as It Relates to Painting and II. An Argument in Behalf of the Science of a Connoisseur, London 1719*

Surse Secundare

Autori români

- ASLAM, Constantin, *Paradigme în istoria esteticii filosofice. Din Antichitate până în Renaștere*, Institutul European Iași, 2013
- ASLAM, Constantin, MORARU, Cornel-Florin, *Curs de filosofia artei. Mari orientări tradiționale și programe contemporane de analiză*, Volumele I și II, Editura UNArte, București, 2017
- BADEA-PĂUN Gabriel, *Pictori români în Franța, 1834 - 1939*, București: Noi Media Print, 2012
- BADEA-PĂUN Gabriel, BARBU, Virginia, BELDIMAN, Ioana, ... *Artiștii români în străinătate: (1830 - 1940): călătoria, între formația academică și studiul liber*, București, Editura ICR, 2017
- BACALBAȘA, Constantin, *Bucureștii de altă dată*, Vol. III, București, 1936
- BELDIMAN, Ioana, *Catalogul expoziției MNAR „De la Școala de Belle-Arte la Academia de Arte Frumoase: artiști la București: 1864 - 1948”*, Editura UNARTE, 2014
- BELDIMAN, Ioana, *Sculptura franceză în România (1848- 1931). Gust artistic, modă, fapt de societate*, Editura Simetria, 2005
- BOIA, Lucian, *Germanofilii. Elita intelectuală românească în anii primului război mondial*, Ediția a III-a, Editura Humanitas, București 2014
- BOIA, Lucian, *Cum s-a românizat România*, Editura Humanitas, 2015
- BOIA, Lucian, *Două secole de mitologie națională*, Editura Humanitas, 2012
- CARAGIALE, Ion, Luca, *Opere*, Ediție îngrijită de Paul Zarifopol, Vol. III *Reminiscențe și note critice*, Editura Cultura Națională, 1930
- CONTA Vasile, *Opere filosofice*. Ediție îngrijită, cu studiu introductiv, comentarii și note de Nicolae Gogoneață, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București 1967
- DEMETRESCU, Ruxandra, *Artă și cunoaștere. Teoria purei vizualități în contextul artistic al modernității*, Editura Fundației PRO, București, România, 2005
- DIMITRESCU-IAȘI, Constantin, *Studii de estetică*, Editura Științifică București, 1974
- ELIADE, Pompiliu, *Influența franceză asupra spiritului public în România. Originile*, Editura Univers, București 1982
- ENESCU, Theodor, *Scrieri despre artă*, Vol. I, Editura Meridiane, București, 2000
- ENESCU, Theodor, VLASIU, Ioana, FORTUNESCU, Irina, ... *Repertoriul expozițiilor de artă românească din București 1865 - 1918*, ediție îngrijită de Ioana Apostol, Virginia Barbu, Ramona Caramela, Corina Teacă sub coordonarea lui Adrian-Silvan Ionescu, București, Vreamea, 2019
- GHICA, Ion, *Scrisori către Vasile Alecsandri*, Ed. Humanitas, 2014
- IONESCU, Adrian-Silvan, *Învățămintul artistic românesc, 1830 - 1892*, Editura Meridiane, București 1999
- IONESCU, Adrian-Silvan, *Penel și sabie*, Biblioteca Bucureștilor, 2002

- IONESCU, Adrian-Silvan, *Mișcarea artistică oficială în România secolului al XIX-lea*, București:Noi Media Print, 2008
- MAIORESCU, Titu, *Critice. 1866 - 1907*, Ediție îngrijită de Domnica Filimon, Studiu introductiv de Dan Mănuță, Editura Elion, București, 2000
- MANOLESCU, Nicolae, *Istoria literaturii române pe înțelesul celor care citesc*, Editura paralela 45, Pitești, 2014
- MATEESCU, Elena, „Cronicile pariziene ale Mariei Bengescu” în SCIA XX, 1973
- NEGRUZZI, Iacob, *Amintiri din Junimea*, îngrijitor de ediție Ioana Pârvulescu; pref.: Ioana Pârvulescu, Editura Humanitas, 2011
- OPREA, Petre, „Societatea Cercul artistic!” (1890 - 1902) în SCIA nr. 1/1959
- OPREA, Petre, „Ileana, Societate pentru răspândirea gustului artistic în România” în SCIA nr. 1/1960
- OPREA, Petre, *Stavropoleos, prima sală permanentă de expoziții din România*, SCIA, nr 1/1966
- OPREA, Petre, *Societăți artistice bucureștene*, Ed. Meridiane, București, 1969
- OPREA, Petre, *Cronicari și critici de artă plastică în presa bucureșteană din secolul al XIX-lea*, București, Editura Litera, 1980
- OPREA, Petre, *Artisti participanți la expozițiile Societății Tinerimea Artistică (1902 - 1947)*, Editura Maiko, București, 2006
- OPROIU, Macrina, *Tinerimea Artistică a Principesei Maria*, Muzeul Național Peleş, 2012
- ORNEA, Zigu, *Sămănătorismul*, București, Editura Minerva, 1970
- PAVEL, Amelia, „Stilul criticii de artă” în SCIA nr. 1/1962
- PAVEL, Amelia, „Orientări în critica românească de artă: Th. Cornel” în SCIA XII, 1/1965
- PAVEL, Amelia, *Idei estetice în Europa și arta românească la răscruce de veac*, Ed. Dacia, Cluj, 1972
- PÂRVULESCU, Ioana, *În intimitatea secolului 19*, Editura Humanitas, 2005
- PLEȘU, Andrei, „Materiale pentru o istorie a criticii de artă românești. I. Ștefan I. Nenițescu. Opera teoretică și colaborarea la *Ideea Europeană*”, în SCIA, Tom 26, 1979, pp. 117 - 133
- ROSETTI, Radu, *Din copilărie. Amintiri*, Editura Humanitas, 2012
- SADOVEANU, Ion Marin, *Sfârșit de veac în București*, Editura 100+1 Grammar, București 2004
- SCHIFIRNEȚ, Constantin, *C. Rădulescu-Motru. Viața și faptele sale*, Editura Albatros, București, 2003, Vol. I
- SCHIFIRNEȚ, Constantin, *Formele fără fond, un brand românesc*, Editura Comunicare.ro, București, 2007
- SLAVICI, Ioan, *Romanele vieții*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1979

- STOICHIȚĂ, Victor Ieronim, *Vezi? Despre privire în pictura impresionistă*, Editura Humanitas, 2007
- STOICHIȚĂ, Victor Ieronim, *Cum se savurează un tablou și alte studii de istoria artei*, Editura Humanitas, 2015
- ȘUTEU, Greta, *Aman - pictorul: repertoriul de pictură al Muzeului „Theodor Aman”* București, Editura Muzeului Municipiului București, 2017
- TONITZA, N. Nicolae, *Scrieri despre artă* (Antologie de Raoul Șorban), Ediția a II-a, București, Editura Meridiane, 1964
- TRĂUȘAN-MATU, Lidia, *Cronica de artă: despre pictori și tablouri în paginile gazetelor românești din veacul al XIX-lea: 1860 - 1900*, Vol. I și II, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2017
- TZIGARA-SAMURCAȘ, Alexandru, *Memorii (I). 1872 - 1910*, ediție critică de Ioan Șerb și Florica Șerb, Prefață de Dan Grigorescu, Ed. Grai și suflet - Cultura națională, București 1991
- *** *Art Nouveau. 110 ani în România*, volum colectiv, septembrie 2013, Muzeul Național Peleş
- *** Biblioteca digitală a Bucureștilor <http://www.digibuc.ro/> România Liberă: <http://www.digibuc.ro/colectii/romania-libera-mai-1879-c6281>
- *** *Clasicii români. C. Dobrogeanu-Gherea. Studii Critice*, Vol. II, Ediție Adnotată și comentată de Horia Bratu, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1956
- *** *Despre frumos și artă. Tradițiile gândirii esteticii românești*. Antologie, tabel cronologic și prezentări de Vasile Morar. Prefață de Ion Ianoși. Editura Minerva, București, 1964
- *** *Publicațiunile periodice românești*, descriere bibliografică de Nerva Hodoș și Al. Sadi Ionescu, cu o introducere de Ioan Bianu, Tom I 1820 - 1906, București, Librăriile Socec & Comp. și C. Sfetea, 1913
- *** SCIA anii 1960 - 1975

Autori străini

- BALDINUCCI, Filippo, *Vocabolario Toscano Dell' Arte del Disegno: Nel Quale Si Esplicano I Propri Termini e Voci, Non Solo della Pittura Scultura, Et Architettura*, Firenze, MDCLXXI (1681), <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k9762233v.texteImage> accesat în noiembrie 2019
- BARASCH, Moshe, *Modern Theories of Art, 2: From Impressionism to Kandinsky*, New York University Press, 1998
- BÄTSCHMANN, Oskar, „Text and image: Some general problems” în *Word & Image: A Journal of Verbal/Visual Enquiry*, Routledge, 2012

<http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/02666286.1988.10436215> accesat în 2016 și mai 2019

BEDOS-REZAK, Brigitte Miriam, RUST Martha Dana (Editors), *Faces of Charisma: Image, Text, Object in Byzantium and the Medieval West*, Vol. 9, „Explorations in Medieval Culture”, Brill Publisher, 2018

https://books.google.ro/books?id=UKNyDwAAQBAJ&pg=PA50&lpg=PA50&dq=gratiosus+in+aesthetic&source=bl&ots=GF4OHvYY9f&sig=ACfU3U2FnKB8eBj74a7qGn_MonsirxIk4w&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwiom6Os8JnpAhVOxaYKHe8TBPYQ6AEwCnoECAkQAQ#v=onepage&q=gratiosus%20in%20aesthetic&f=false accesat în 2014 și aprilie 2020

BELTING, Hans, *Likeness and Presence: A History of the Image before the Era of Art*, University of Chicago Press, 1996

BÉNÉZIT, Emmanuel, *Dictionnaire des peintres, sculpteurs, dessinateurs et graveurs* (nouvelle édition, volume 1 – 8), France, Librairie Gründ, 1966

BIALOSTOCKI, Jan, *O istorie a teoriilor despre artă (sec. XV-XX)*, în românește de Anca Irina Ionescu, cuvânt înainte de Grigore Popa, Ed. Meridiane, București, 1977

BUNIA, Remigius, „Diegesis and Representation: Beyond the Fictional World, on the Margins of Story and Narrative” în *Poetics Today, The Living Handbook of Narratology*, Hamburg University Press, 2012 http://wikis.sub.uni-hamburg.de/lhn/index.php/Diegesis_-_Mimesis accesat în 2017 și ianuarie 2020

BURDIEU, Pierre, *Regulile Artei*, Editura Art, București, 2012

BUTOR, Michel, *Les Mots dans la Peinture*, Ed. D'Art Albert Skira S.A., 1969

CASSAGNE, Albert, *La théorie de l'art pour art: en France chez les derniers romantiques et les premiers réalistes*, Ed. Champ Vallon, 1997

DIDEROT, Denis, *Scrieri despre artă*, în românește de Gellu Naum, Editura Meridiane, București, 1967

DITTMAN, Lorenz, *Stil, simbol, structură. Studii despre categorii de istoria artei*, traducere și cuvânt înainte de Amelia Pavel, Editura Meridiane, București

DONATIELLO, Federico, „Traducerile dramelor romantice ale lui Victor Hugo. Modernizarea limbii române literare”, în *Lettre Internationale* nr. 103/2017

FERRY, Luc, *Homo aestheticus. Inventarea gustului în epoca democratică*, Traducere din limba franceză și note de Cristina și Costin Popescu, Editura Meridiane, București, 1997

FIEDLER, Konrad, *Scrieri despre artă*, Antologie și traducere de Sanda Ioanovici-Munteanu, prefață de Amelia Pavel, Editura Meridiane, București, 1993

FOCILLON, Henri, *Viața Formelor*, Editura Meridiane, București, 1977

FROMENTAN, Éugène, *Maeștri de odinioară*, Ed. Meridiane, București 1973

GEORGITSOYANNI, Evangelia, N, „Greek artists in Romania: Constantin Pascali, the «missing» painter Constantinos Paschalopoulos of the «Munich School Group””, *Journal for the Hellenic Diaspora* 32, 1&2 (2006)

- GILBERT, Katharine Everett, KUHN, Helmut, *Istoria esteticii*, în românește de Sorin Mărculescu, prefațată de Titus Mocanu, Ediție revăzută și adăugită, Editura Meridiane, București, 1972
- GOMBRICH, Ernst, Hans, *Artă și iluzie*, Traducere de D. Mazilu, prefață de Ballica Măciucă, Ed. Meridiane, București, 1960
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich, *Prelegeri de estetică*, Vol. I, (Traducere de D. D. Roșca), București, Editura Academiei R.S.R., 1966
- HUYGHE, René, *Dialog cu vizibilul*, Editura Meridiane, 1988
- INGARDEN, Roman, *Studii de estetică*, în românește de Olga Zaicik, studiu introductiv și selecția textelor de Nicolae Vanina, Editura Univers, București, 1978
- JANIK, Allan și TOULMIN, Stephen, *Viena Lui Wittgenstein*, Traducere și note de Mircea Flonta, Editura Humanitas, 1998
- KANT, Immanuel, *Critica facultății de judecare*, Traducere, Studiu introductiv, Studiu asupra traducerii, Note, Bibliografie selectivă, Index de concepte de Rodica Croitoru, București, BIC ALL, 2007
- KESSLER, Count Harry, *Journey to the Abyss: The Diaries of Count Harry Kessler 1880 - 1918*, Random House Inc, 2013
- KISS, Julien-Ferencz, *Istoria psihologiei din România. Tipare și factori ai evoluției în perioada totalitară și postdecembristă*, Editura Didactică și Pedagogică R.A., București, 2013
- KOSELLECK, Reinhart, *Conceptele și istoriile lor. Semantica și pragmatica limbajului social-politic*, traducere din limba germană de Gabriel H. Decuble, Mari Oruz, Editura Art, București, 2009
- KUHN, Thomas, S., *Structura revoluțiilor științifice*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1976
- KULTERMANN, Udo, *Istoria istoriei artei*, traducere de Gheorghe Szekely, prefață de acad. Virgil Vătășianu, Editura Meridiane, București, 1977
- MACMILLAN, Margaret, *Războiul care a pus capăt păcii: drumul spre 1914*, Editura Trei, 2015
- MANN, Thomas, *Death in Venice and Other Tales*, Penguin Group, 1999
- MITCHELL, W. J. T., *Iconology, Image, Text, Ideology*, Chicago and London, 1986
- PARKINSON, Maude Rea, *Douăzeci de ani în România, 1889 - 1911*, Editura Humanitas, 2014
- PANOFKY, Erwin, *Ideea*, Traducere din limba germană și prefață: Amelia Pavel, Traducerea textelor exemplificative din *Note și Apendice*: Șerban Mironescu, Editura Univers, București, 1975
- RÜEGG, Walter, (editor), *A History of the University in Europe. Vol. III: Universities in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries (1800–1945)*, Cambridge University Press, 2004

- SHONE, Richard, STONARD, John-Paul (edited by), *The Books that Shaped Art History. From Gombrich and Greenberg to Alpers and Krauss*, 2013, Thames & Hudson Ltd. London
- SCHORSKE, Carl, E., *Fin-de-Siècle Vienna: Politics and Culture*, Alfred A. Knopf, Inc, 1979
- SÉNÉCHAL, Philippe (dir.), PRETI-HAMARD, Monica, *Collection et marché de l'art en France 1789-1848*, Presses universitaires de Rennes / INHA, 2005
- SÖRBOM, Göran, *Mimesis and Art, Studies in the Origin and Early Development of an Aesthetic Vocabulary*, Svenska Bokförlaget, Bonniers, Uppsala, 1966
- VENTURI, Lionello, *Istoria criticii de artă*, Editura Univers, București, 1970
- WITTGENSTEIN, Ludwig, *Lecții și convorbiri despre estetică, psihologie și credință religioasă*, traducere de Mircea Flonta și Adrian-Paul Iliescu, Editura Humanitas, București, 1993
- WÖLFFLIN, Heinrich, *Principii fundamentale ale istoriei artei*, Traducere și postfață de Eleonora Costescu, prefață de Ion Pascadi, Ed. Meridiane, București, 1968
- ZANGWILL, Nick, *The Metaphysics of Beauty* (Ithaca, NY: Cornell University Press), 2001
- ZWEIG, Stefan, *Lumea de ieri: amintirile unui european*, București, Editura Humanitas, 2012
- *** *Secolul de aur al picturii venețiene. Critica de artă la Veneția: Pietro Aretino, Paolo Pino, Lodovico Dolce*, traducere, note și indici de Oana Busuioceanu, Antologie, Prefață și texte introductive de Victor Ieronim Stoichiță, Editura Meridiane, București, 1980
- *** *Manierism, artă și teorie. Gian Paolo Lomazzo „Idea templului picturii”, Federico Zuccaro „Idea pictorilor, sculptorilor și arhitecților”*, Traducere, comentarii și indice de Oana Busuioceanu, Prefață și texte introductive de Victor Ieronim Stoichiță, Editura Meridiane, București, 1982